

जयवंत दळवीच्या नाटकातील स्त्री रूपे

प्रा. दादासाहेब नारायण डांगे

असिस्टेंट प्रोफेसर

हिंदी विभाग

आर्ट्स, कॉमर्स एंड साइंस कॉलेज, राहाता

अहमदनगर महाराष्ट्र भारत

जयवंत दळवी मराठी साहित्याचे प्रमुख लेखक आहे. मराठी साहित्याच्या सर्व प्रकारांमध्ये त्यांनी लिखान केलेले आहे. परंतु नाटक लेखन हा दळवींचा अत्यंत आवडीचा विषय. स्वातंत्र्यानंतरच्या कालखंडातील प्रमुख नाटककारांमध्ये दळवींचे प्रमुख स्थान आपणांस दिसून येते. मराठी नाट्य साहित्याच्या विकासामध्ये दळवींचे मोठे योगदान आहे. वर्तमान समाज जीवनाबद्दल दळवी अत्यंत जागरूक होते. त्यांनी तत्कालीन समाजामध्ये दिसून येणाऱ्या विविध समस्यांचे वास्तविक चित्रण आपल्या नाटकांद्वारे केलेले आहे. आपल्या वैयक्तिक जीवनातील अनुभवांना नाटकांच्या रूपाने प्रत्यक्ष साकार करणाऱ्या नाटककारांमध्ये आघाडीचे नाटककार म्हणुन जयवंत दळवींनी इ.स. १९७३ ते १९९४ या कालखंडात एकूण २० सशक्त आणि दर्जेदार नाटके मराठी रंगभूमीला दिलेली आहेत, ती अशाप्रकारे—

१.	सभ्य ग्रहस्थ हो (१९७३)	२.	संध्याघाया (१९७८)
३.	सूर्यास्त (१९७८)	४.	बॅरिस्टर (१९७९)
५.	महासागर (१९८०)	६.	दूर्गा (१९८१)

प्रा. दादासाहेब नारायण डांगे

1Page

७.	सावित्री (१९८२)	८.	पुरुष (१९८३)
९.	मुक्ता (१९८५)	१०.	मालवणी सौभद्र (१९८५)
११.	पर्याय (१९८५)	१२.	हरी अप् हरी (१९८७)
१३.	स्पर्श (१९८७)	१४.	किणारा (१९८७)
१५.	कालचक (१९८८)	१६.	मी राष्ट्रपती (१९९०)
१७.	नातीगोती (१९९१)	१८.	लग्न (१९९१)
१९.	अपूर्णाक (१९९२)	२०.	संसारगाथा (१९९४)

वरील समग्र नाटकांतून जयवंत दळवी यांनी माणसांच्या जीवनातील विविध भावभावनांचा पट उलगडून दाखविला आहे. स्त्री—पुरुष संबंध, मानवी मन, त्यातील विकृती, माणसाची भ्रमिष्ट अवस्था, वेड तसेच मानवी मन आणि कामजीवन यांच्याशी निगडीत असणारे विषय प्रामुख्याने त्यांच्या नाटकांचे विषय झालेले आहे. दळवी तसे गंभीर प्रकृतीचे लेखक. आपल्या नाटक लेखनासाठी निवडलेल्या समस्यांचा ते गंभीरपणे वेध घेतांना दिसतात. आपल्या नाटकांच्या माध्यमातून त्यांनी प्रामुख्याने स्त्री—पुरुष संबंधांचा विचार करून, त्यामागील गुढतेचे सुत्र शोधण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

बदलता काळ व त्यानुसार अपरिहार्यपणे बदलत जाणारे जीवन आणि या बदलातून निर्माण होणाऱ्या समस्या, यांचा विविध स्तरांवरील संघर्ष दळवी आपल्या नाटकांतून प्रभावीपणे चित्रीत करतात. दळवी यांनी ज्या प्रमुख समस्यांचे आपल्या नाटकांमध्ये चित्रण केलेले आहे त्या समस्यांमध्ये स्त्री समस्या ही प्रमुख समस्या त्यांनी मांडलेली आहे. आपल्या समाजात पुरुष प्रधान संस्कृति असल्यामुळे स्त्रीला पुरुषांच्या तुलनेत अत्यंत हीन वागणूक दिली जाते. तिला पुरुषापेक्षा नेहमीच कमी समजले जाते. या गोष्टीची दळवींना खूप चीढ आहे. त्यांची ही चीढ त्यांनी आपल्या नाटकांमधुन व्यक्त केलेली आहे. दळवींना स्त्रीयांविषयी खूप सहानुभूति होती. आपल्या समाजात स्त्री वर होणारे अन्याय बघुन दळवी दुःखी होतात. त्यांच्या मते स्त्री आता मागे

राहिलेली नाही. ती स्वतःच्या बळावर आपले व आपल्या कुटुंबाचे पालन—पोषण करू शकते. तीने समाजामध्ये आपली ओळख निर्माण केलेली आहे. त्यामुळे स्त्री व पुरुष असा भेद न करता त्यांना त्यांचे अधिकार मिळवून देण्यासाठी दळवी आग्रही दिसतात. दळवी नेहमीच स्त्री स्वातंत्र्याच्या बाजुने उभे राहिलेले आहे. त्यांनी आपल्या नाटकांतून तशी भावना व्यक्त केलेली आपल्याला दिसून येते. स्त्रीच्या वेगवेगळ्या व्यक्तिरेखा दळवींनी आपल्या नाटकांमधून उभ्या केलेल्या आहे. त्यांच्या नाटकांमध्ये चित्रित स्त्री चे विविध रूपं प्रस्तुत आलेखाच्या माध्यमातून मांडण्याचा येथे प्रयत्न केलेला आहे.

दळवी यांच्या नाटकांमध्ये चित्रित केलेली स्त्री आदर्शवादी आहे. ती आपल्या मुलांसमोर एक चांगला आदर्श निर्माण करून नेहमी आपल्या कुठुंबाला कठिन परिस्थितितून सावरण्याचा प्रयत्न करत असते. ती कुठल्याही परिस्थितीत आपल्या कुठुंबाचा आधार बनत असते. दळवींनी ‘संध्याछाया’ नाटकामध्ये नानीच्या रूपाने अश्याच एक आदर्शवादी गृहणीचे चित्र साकार केलेले आहे. नानी आपल्या मूलाच्या स्वार्थी आणि अर्थकेंद्री वृत्तीमुळे होणाऱ्या दुष्परिणामां पासून त्याला वाचविण्याचा प्रयत्न करते. नानीचा मूलगा दिनू पैशांच्या हव्यासापेटी नाना—नानीला सोडून बाहेर राहणार असतो. तेव्हा नानी त्याला म्हणते—‘हे बघ तुझ्या हिताचं म्हणुन सांगते.... जास्त दगदग करू नकोस....पैसा मिळेल....पण पैशानं सुख मिळतंच अस नाही.... सगळी सुखं शेवटी मानण्यावर आहे!’^{१२} नानीचे हे संवाद आपल्या मुलांविषयी आणि परिवारा विषयी तिची असणारी तळमळ आणि चिंता व्यक्त करतात.

त्याचप्रमाणे दळवी ‘कालचक’ नाटकामधील आई या व्यक्तिरेखेच्या रूपाने अशा एका संस्कारी स्त्री चे चित्रण करतात, की जी स्त्री नेहमीच आपल्या कुठुंबासाठी संघर्ष करत असते. आपल्या कुठुंबाला तुटण्यापासून वाचविण्याचा प्रयत्न करते. आज एकत्रित कुठुंब पद्धती हळुहळु तुटत चाललेली आहे. प्रत्येक व्यक्तित वेगळा राहण्यास इच्छुक आहे. मुलं मोठी झाल्यावर आपल्या आई—वडिलांना देण्यासाठी त्यांच्याकडे थोडा सुध्दा वेळ राहिलेला नाही. कारण त्यांच्यावर मोठं होण्याचं भूत हावी झालेलं

आहे. पाच्छिमात्य संस्कृतिचा आपल्या नवीन पीढीवर प्रभाव पडलेला आपल्याला दिसून येतो. त्यामुळे नवीन पीढी स्वच्छंदी बनलेली आहे. ती मनात येईल तेव्हा आपल्या आई—वडिलांना वाच्यावर सोडून घराबाहेर पडण्यास तयार होते. परंतु आई—वडील आपल्या मुलांना नाही दूर करु शकत. त्यांना आपल्या मूलांबद्दल नेहमी ओढ़ असते. ‘कालचक’ मधील आई चे हे संवाद तिची वेदना स्पष्ट करतात. ती म्हणते— “नाती ती! तोडून तुटतील का? धाकटा आज मला कीति आग्रह करत होता!”^२

त्याचप्रमाणे आपल्या कुटुंबासाठी आयुष्यभर दुःख सहन करणाऱ्या एका मध्यमवर्गीय स्त्रीच्या संघर्षशील व्यक्तिमत्वाचा आढावा ‘नातीगोती’ या नाटकात दळवी घेतांना दिसतात. एखाद्या घरात जर मतीमंद मुल जन्माला आले तर त्याच्या आई—वडिलांची होणारी मानसिक कुचंबणा, त्यातून त्यांना करावा लागणारा संघर्ष तसेच मतीमंद मुलांच्या संगोपनाच्या व त्यांच्या जन्माला येण्याने कोसळणाऱ्या कुटुंबाचा ज्वलंत प्रश्न या नाटकात दळवींनी हाताळलेला आहे. ‘नातीगोती’ नाटकातील शैलजा आयुष्यभर आपल्या मतीमंद मुलासाठी दुःख भोगण्यास तयार आहे. ती आपल्या पतिला म्हणते— “आपण आयुष्यभर दुःख भोगू! पंडित म्हणतात तसं, दारु पिऊन जशी दारुची चव निर्माण होते. तशीच दुःख भोगून—भोगून दुःखाची सुध्दा एक चव निर्माण करता येते! आपण जोडीने दुःख भोगू! आपल्या रक्ताचा गोळा आहे तो!”^३

याचप्रमाणे दळवी आणखी एका नाटकांत जिजी नावाच्या स्त्री पात्राच्या माध्यमातून एका संघर्षशील व आदर्श भारतीय गृहीणीचे चित्र साकारतात. ‘किणारा’ नाटकात दळवी यांनी आपले मत व्यक्त केलेले आहे. त्यांच्या मतानुसार कुटुंब फक्त लग्न झाल्याने टिकत नाही. त्याला टिकविण्यासाठी प्रयत्न करावा लागतो. आणि पति—पत्नी तर कुटुंबाचे दोन प्रमुख घटक आहेत. ‘किणारा’ नाटकातील शिरुभाऊ आपल्या पत्नी जिजीला एकटीला सोडून अन्य एका स्त्री बरोबर संबंध ठेवतात आणि

आपले कर्तव्य विसरुण जातात. परंतु अश्या कठिण परिस्थितीत सुध्दा जिजी आपले दुःख बाजूला ठेवून आपल्या कुटुंबासाठी अहोरात्र परिश्रम करते आणि हीच जिजी पुन्हा सर्व विसरुन निराधार झालेल्या आपल्या पतिला आधार देते. स्त्रीच्या ह्या उज्बल आणि प्रेमळ स्वभावाचे रेखाटन दळवी ने 'किनारा' नाटकात केलले आहे. जिजीचे हे संवाद तिच्या आदर्श व्यक्तिमत्वाचे उत्तम उदाहरण आहे. ती यदुनाथ ला सांगते—“अरे विसरण्यानं, एकमेकांना क्षमा करण्यानं आपली मनं मोठी होतात, कुटुंब टिकतात!....”^४ अर्थात् ती म्हणते एकमेकांना क्षमा केल्यानं, घडुन गेलेल्या गोष्टी विरण्यानं माणसांची मनं आणखी मोठी होतात आणि त्यानं कुटुंब सुध्दा टिकतात. पुढे ती आपली मूलगी श्यामलाला सांगते—‘‘मनासारखा जोडीदार आधी कधी मिळत नाही....चुकून मिळाला तरी तो शेवटपर्यंत मनासारखा राहत नाही....शेवटी जुळवून घेण हेच महत्वाचं! (निर्धाराने) श्यामा, तू खाली जा....घेऊन ये त्यांना आले, तर!’’^५ येथे दळवींनी अश्या एका स्त्री चे चित्रण केलेले आहे जी आपल्या पतिकडून नेहमीच छळली जाते. परंतु तरीसुध्दा वेळ आल्यावर ती आपल्या पतीला स्वीकारते. स्त्री चे हे चारित्र्यसम्पन्न व्यक्तिमत्व दळवी अत्यंत सुंदर पध्दतीने मांडतात. अशीच एक कर्तव्यपरायणा स्त्री जी आपल्या पतीकडून नेहमीच छळली जात असते परंतु तरीसुध्दा ती आपल्या पतीचा त्याग करत नाही. ती नेहमीच त्याच्या बरोबर उभी राहते, ‘लग्न’ नाटकातून अचलाच्या रूपाने व्यक्त होते. दळवी अतिशय सूक्ष्म आणि सुंदर पध्दतीने अश्या आदर्शवादी, पतिव्रता, संघर्षशील, कर्तव्यपरायणा, सहनशील, संस्कारी गृहणींचे चरित्र रेखाटतात. अचलाच्या रूपाने दळवी ने एका पतिव्रता स्त्री चे दर्शन लग्न या नाटकात घडविलेले आहे. त्याचप्रमाणे दळवी आपल्या नाटकांत स्त्री चे विद्रोही रूप सुध्दा प्रकर्षने अधोरेखित करतांना दिसतात. त्यांच्या नाटकातील स्त्री पात्रे अन्याया विरुद्ध पेटून उठतात. ‘पुरुष’ या नाटकात पुरुषी अहंकाराने ग्रस्त एक उन्मत्त नेता गुलाबराव आपल्या सत्तेचा गैर फायदा घेऊन अंबिका नावाच्या स्त्री वर बलात्कार करतो आणि पैशाच्या व सत्तेच्या जोरावर निर्दोष म्हणून स्वतःची सुटका करून घेतो. तेव्हा सर्व बाजुंनी हारलेली अंबिका गुलाबरावांचा बदला घेते. नाटकातील तीचे हे

प्रा. दादासाहेब नारायण डांगे

5P a g e

उद्गार तिच्या विद्रोही रुपाला व्यक्त करतात. अंबिका म्हणते— ‘‘मी डोक्याच्या चिंधड्या करून घ्यायला निघाले आहे....समोर वीट आहे, की काळा पत्थर याची मला पर्वा नाही....माझ्या मनाची तयारी झाली आहे! मी गुलाम म्हणून राहून सुख भोगण्यापेक्षा स्वतंत्र राहून दुःख भोगीन! वाकणार नाही! आणि मोडणारही नाही!’’^६ त्याचप्रमाणे दळवी ‘पर्याय’ नाटकात स्त्रीला विद्रोही पात्राच्या रूपात उभी करून समाजात विखुरलेली जी हुंड्याची समस्या आहे तिच्या विरोधात आवाज उठवतांना दिसून येतात. ‘पर्याय’ नाटकात कमल या स्त्रीचा हुंड्यासाठी छळ केला जातो. त्या विरोधात कमल आवाज उठवते. ती आपल्या पतिला म्हणते— “(निग्रहाने) खोलीबाहेर लाल बत्ती लावून वेश्येचा धंदा करीन....पण या माणसाची बायको होऊन राहणार नाही....!”^७ तीच पूढे म्हणते— ‘‘परतंत्र होऊन नकली सुखं उपभोगण्यापेक्षा....स्वतंत्र राहून मी हवी तेवढी दुःख भोगीन! जाते मी....सोडा माझा हात, सोडा....!’’^८

जयवंत दळवी यांचा स्त्रियां बद्दलचा दृष्टिकोन अत्यंत आदरयुक्त होता. स्त्रियांचा त्यांना नेहमीच हेवा वाटत असे. त्यांच्या नाटकांतून आपल्याला याचा प्रत्यय येतो. आपल्यावर होत असलेला अन्याय निमुटपणे सहन करून संघर्षशील जीवन जगणा—या स्त्रियांचे चित्रण दळवी आपल्या नाटकांतून करतात. अश्याच एका निमुटपणे दुःख सहन करणाऱ्या स्त्रीची व्यथा दळवींनी ‘पर्याय’ नाटकात अधोरेखित केली आहे. ‘पर्याय’ नाटकातील ‘कमल’ चे हे उद्गार तीची व्यथा स्पष्ट करतात. ती सुमनला म्हणते— ‘‘काय आहे सुमन मी तशी चाकोरीतनं चालणारी नव्हे....पण कधी तरी आपण बंड करू या आणि चाकोरी बाहेर जाऊ या, असंही म्हणणारी मी नव्हे! आम्ही म्हणजे मधली वटवाघूळ असतो....पशूही नाही, पक्षीही नाही!’’^९

जयवंत दळवी ने वृद्ध महिलांच्या हालअपेष्टा आपल्या नाटकांमधून अत्यंत सूक्ष्म आणि तितक्याच गंभीरपणे व्यक्त केलेल्या आहे. त्यांच्या बच्याचश्या नाटकांत वृद्ध स्त्रीयांचे दुःख मांडलेले दिसून येते. अशाच एका वृद्ध महिलेचे दुःख त्यांनी ‘कालचक’ नाटकातील आई च्या रूपाने व्यक्त केलेले आहे. जी आई आपल्या वृद्ध

पति बरोबर एकाकी जीवन जगण्यासाठी विवश आहे आणि त्यांची मूळे एक—एक करून सर्व घराबाहेर निघुन गेलेली आहेत. आई ने काढलेले हे उद्गार—‘ठेवा—कुठंही ठेवा! कढी लिंबाच्या पाल्यासारखी आमची गत! फोडणीच्या वासापूरतीच आमची गरज! गरज संपली का ताटाबाहेर!’^{१०} तीची वृध्दावस्थेत झालेली परवड स्पष्ट करतात. याच प्रमाणे ‘संध्याछाया’, ‘सूर्यस्त’ यांसारख्या नाटकांतून दळवी ने वृध्द महिलांचे दुःख आणि एकाकीपण रेखांकित केलेले आहे.

दळवी आपल्या पात्रांचा अत्यंत बारकाईने अभ्यास करतात. ज्याप्रमाणे त्यांनी आपल्या नाटकांमधून स्त्री ची अनेक रूपं व्यक्त केलेली आहे. ज्यामध्ये पत्नि, सून, आई, विधवा स्त्री, विद्रोही स्त्री अशी अनेक रूपे येतात. त्याचप्रमाणे दळवी आपल्या नाटकात हुंद्यासाठी आपल्या सूनेला जाळून मारणाऱ्या सासूचे चित्र उपस्थित करतात. ‘पर्याय’ नाटकांत त्यांनी ‘माई’ च्या रूपाने अशाच एका कूर सासूचे पात्र रेखाटले आहे. माईचा कूर आणि धूर्त स्वभाव तिच्या या वाक्यातून व्यक्त होतो. ती आपल्या मुलाला शिनूला म्हणते— ‘तू विचार कर (तो अपेक्षेने बघतो) आपण तीची क्षमा मागू.... कमलची रे! नाक घासू, क्षमा मागू! आणि पाच चांगल्या माणसांच्या साक्षीनं कमलला वागवण्याची....नांदवून घेण्याची हमी देऊ....गॅरंटी!....अरे वर्ष सहा महिन्यांचा प्रश्न आहे. सगळं शांत झाल्यावर टाक तिला....!’^{११}

अंतत: असे म्हणता येईल की दळवी एक अतिशय संवेदनशील लेखक आहे. समाजाकडून दूर्लक्षित आणि प्रताडित होत असलेल्या घटकांबद्दल त्यांना सहानुभूति वाटते. त्यांच्या मनात स्त्रीयांबद्दल तर नेहमीच आदर आणि श्रद्धा राहिलेली आहे आणि हा आदर व श्रद्धा तसेच त्यांच्याबद्दलची तळमळ त्यांच्या नाटकांमधून आपल्याला दिसून येते. त्यांच्या नाटकांमध्ये स्त्रियांना केंद्रस्थानी ठेवलेले आहे. स्त्रियांची अनेक रूपे आपल्याला त्यांच्या नाटकांतून पहावयास मिळतात. सदरच्या आलेखात स्त्रियांच्या त्याच विविध रूपांचा अतिशय बारकाईने मागोवा घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

संदर्भ सूची :—

१. जयवंत दळवी, संध्याभाया, पृष्ठ— ७७
२. वही, कालचक, पृष्ठ— ६२
३. वही, नातीगोती, पृष्ठ— ४८
४. वही, किणारा, पृष्ठ— ७३
५. वही, वही, पृष्ठ— ७४
६. वही, पुरुष, पृष्ठ—५९
७. वही, पर्याय, पृष्ठ— ७८
८. वही, वही, पृष्ठ— ८९
९. वही, वही, पृष्ठ— ६१
१०. वही, कालचक, पृष्ठ— ३०
११. वही, पर्याय, पृष्ठ— ८२,८३

आधार ग्रंथ :—

१. डॉ. म. सु. पगारे, संपा., बहुआयामी: जयवंत दळवी
२. सु. रा. चुनेकर, जयवंत दळवी यांची नाटके: प्रवृत्तिशोध
३. सुभाष भेंडे, संपा., बेस्ट ऑफ जयवंत दळवी
४. डॉ. वि. भा. देशपांडे, मराठी नाटक—नाटककार— काळ आणि कर्तुत्व
५. प्रा. स्वाती कर्वे, दळवींची नाटके : एक अंतर्वेद्ध